

FOLKLOR Û AFIRANDINA ÇANDA NIVÎSKÎ

Avdo KARATAŞ*

KURTE

Civakên cihanê dikarin wek civakê xwedî çandên devkî û yên nivîskî werin cudakirin. Ev herdu kategori ne tenê di mijara çandê de alavên analîzê derdixin holê, lê li gora vê kategoriye, jiyan, ziman, wêje, têgihîştin, mejû, pevguhazî û hwd. yên herdu cureyên civakan jî dikarin werin analîzkirin û ji hev werin cudakirin. Dema ku mirov berê xwe dide civak(ên) Kurdan, derdikevê holê ku bi piranî heta dawîya sedsala 20an bi gelemperî xwedî ziman û çanda dengî bûn. Ev rewş her diçe tê guhertin û Kurd xwe vedigerînin ser ziman û çanda nivîskî. Bi wî awayî wateya nivîs û tekstên nivîskî di nav civaka Kurd de zêdetir dibe; hafîzeyê Kurdan xwe jî *hafîzeyê demkurtî* vedigerîne *hafîzeyê demdirej*. Bi vê yekê jî pêkan dibe ku çand û zimanê Kurdî dijitalîze bibe. Ev rewş jî bo civakên sivil yên cihanê jî mêt ve hatiye girtin, lê belê li cem Kurdan hê aktuel e û pêşketinê pir girîng di mijara nivîsê de derdikevin holê. Di vê gotarê de ev mijar bir kurtasî di ber çavan re tê derbaskirin û tê angaştîkirin ku xebat, lêkolîn, lêgerîn û berhevdanên folklorîk alîkariyek mezin di warê geşkirina çanda nivîskî de didin. Bi lêkolînên folklorê çanda devkî vedigere çanda nivîskî, hafîzeyê çandê jî dengî dibe nivîskî, çand û ziman tîr arşîvkirin û bi runîştina çanda nivîskî civak jî bîngêhê ve tê guhertin. Wekî mirov cudatîyên çanda devkî û nivîskî dide berhev, derdikevê holê ku ne ya tê bikaranînê lê çanda hatî nivîsandin û dokumentekirin folklorê gelekî ye.

Peyvên sereke: Çand, çanda devkî û nivîskî, folklor, hafîze, kurdolojî

ABSTRACT

"Folklore and Producing Written Culture"

The world's societies can be distinguished between as the societies that possess a written and spoken culture. This categorisation not only offers the opportunity to analyse the culture, but also includes being able to differentiate between and analyse the two societal forms in terms of their ways of life, languages and literature, interpretative and narrative patterns, as well as their forms of communication. When observing the Kurdish population, it is apparent that until the end of the 20th century, the oral culture prevailed. This situation has constantly shifted, and the Kurds are progressing towards a written language and culture. As a result of this, the importance of writings and written works develops, and the Kurdish memory shifts from the short to the long term and provides the basis for digitalizing the Kurdish language and culture. This process has long since disappeared from civil society but is still very much applicable amongst the Kurdish population, and significant topics are appearing in the written field. This article briefly presents this topic and alleges that the work, research, investigation and collection of folklore greatly supports and stimulates the written culture. Folklore research enables oral culture to change to a written culture, and the cultural memory likewise changes from oral to written. The culture and language are archived, and the establishment of the written culture fundamentally changes the society. The comparison between oral and written cultures demonstrates that Christianised and documented culture first and foremost makes the folklore of a population, not the practised culture.

Key Words: Culture, oral and written culture, folklore, memory, Kurdish studies

* Xwendekarê doktorayê li Zangoya Albert-Ludwig li Freiburg (Elmanya); Mamosteyê Kurdî û Pedagog e.
e-mail: avdokaratas2@gmail.com

DESTPÊK

Di hemû zanistan de rêbazeke giştî heye ku ji bo mijarek baş were têgihiştin bi awayekî giştî ew mijar tê kategorîzekirin. Civakên cihanê wek çand û zimanên cihanê ji hev cuda ne. Kategorîzekirina wan civakên li ser ruyê dinê mijarek ne hesanî ye. Di warê aboriyê de ev kategorîzekirin bi vî awayî ye: *civakên geşe dibin* (Entwicklungsländer), *yên bi dest pişezasiyê dikin* (Schwellenländer), *yên xwe diguherin* (Transformationsländer) û *yên pişesazî* (Industrieländer) ne (bnr. Münch 2005; Wallerstein 1999). Di mijara rêveberiya siyasî de wek demokratik, monarşîk, oligarşîk, federal û hwd. tèn binavkirin (bnr. Wuthe 1981). Di mijara civaknasiyê de civakên segment, *yên kevneşopî*, *yên modern* û hwd. hene (bnr. Weber 1980; Mühlmann 1985). Gelek çaran jî cihan bi dualiyan tê kategorîzekirin; wek *civakên rojavayî* (the west) û *yên din* (the rest) an jî oksîdent û orîent (bnr. Said 1995). Di mijara hilbirandine de wek *civakên hilbiran* û *yên konsument* ji hev tèn cudakirin. Civak gelek çaran li gora karakterê çanda wan jî tèn kategorîzekirin. Bi gelemperî civakên dinyayê di vî mijarê de wek, *civakên devkî* û *civakên nivîskî*² tèn dabeşkirin. Her çiqas di dema postmodern de civakên dijital werin guftûgokirin jî (bnr. Anderson 1997), hê cihê xwe di mijara zanyariyê de taze negirtine. Her wiha ev cureyên civakan karin wek pêşketina civaka nivîskî werin nirxandin. Her çiqas hinek dijî derkevin jî, karakterên civakên nivîskî ji *yên devkî* ji bingehê ve cuda ne (bnr. Ong 1995). Dema ku mirov li van civakan dinere, peyt dike ku ev civak bi gelemperî xwedî dîrokeke nivîskî ne, di kategoriya cîhana rojava (westliche Welt) da ne, xwedî pergela demokratîk in û devletên pişesazî ne (bnr. Robinson 1996; Assmann & Assmann 1998). Dîrok û rewşa pergala pêşketina civakan dide xuyakirin ku civakên bi çanda devkî bi ser çanda nivîskî de diçin, ji zimanên devkî ber bi zimanên nivîskî de diçin û proses ne vajiyê vî rewşê ye (Assmann & Assmann 1998: 26). Lê belê di demên dawî de dengê kesên vî angaşte napejirenin û wateya zimanê devkî pêşve didin, bilind dibe (bbh³. Robinson 1996; Gody û yd. 1986; Assmann & Assmann 1998). Dîsa jî ev nayê wê wateyê ku tîkiliyek di navbera pêşketinê û çanda nivîskî de tune ye.

Karakterên civakan û awraza çandên wan bi hev ve giredayine. Ev girêdan xwe bi hafîze, nasname, pevguhazî dide naskirin û cudakirin (Halbwachs 1967; Assmann & Assmann 1998). Çanda nivîskî bi dîrok, cure û bandora xwe ve afirandineke mirovatîyê ya herî muhîm e. Mirovatî bi hebûna çanda nivîskî, têgihiştî çanda devkî bûye. Her çiqas çanda devkî ji çanda nivîskî kevintir jî be, wateya çanda devkî bi derketina nivîsê ru daye û bûye mijara lêkolînê çanda nivîskî. Anko folklor li ser cureyên çanda devkî, wek çîrok, efsane, mîtoloji, pêkenok û hwd.

² Ji bo vî mijarê bnr. Ong 1995; Halbwachs 1967; Robinson 1996; Goody û yd. 1986; de Souza 1989; Assmann & Assmann 1998; Assmann û yd. 1983; Gumbrecht 1983; Gadamer 1983. Kurtasiya 'û yd.' di wir de tê wateya 'û yên din' ji dêvla kurtasiya latîni 'et.all' hatiye bikaranîn.

³ bbh wek kurtasiya 'bide ber hev' ji dêvla kurtasiya Elmanî 'vgl.' hatiye bikaranîn.

lêkolîn dike, wan arşîv dike û diweşîne û bi vî awayî civakê dike xwedî tekstên nivîskî. Tekstên nivîskî yên dîrokî yên wek Ilyada û Odessa çanda devkî ya wê demê bûn (bnr. Assmann 1983). Lêkolînên çanda devkî ku di bin zanyariya folklorê de tên kirin, pîrseke bîngêhîn derdixê holê, gelo çi tîkiliyên folklor û çanda nivîskî bi hevdu re hene? Gelo wekî gotin were nivîsandin wê bandorê bide civakê ku xwe wergerenê ser çanda nivîskî? Ji bo ku bîngêha wan xalan werin guftûgokirin, pêwîst e, were diyarkirin, gelo karakterên civakên xwedî çanda devkî û nivîskî bi mijara gotin û nivîsê re çilo gîredayîne, hafîzeyên wan civakan çilo tên konstruktêkirin û pevguhazî çilo tê kirin? Du beşên zanistî di vê mijarê de derdikevin holê ku yek jê folklor, ya din jî filolojî ye. Ev herdu beş bi gelemperî ji bo gel bi xwe ne.

Kurd hem xwedî çandê mezîna ya devkî ne û hem jî xwedî yekuneyeke mezîna ya nivîskî ne. Wekî mirov wêjeya bi Kurmancî, Soranî, Hewremanî, Lûrî, Dimilkî bide berhev yekuneyeke pîr gîre derdikevê holê, lê belê ev lîteraur heta niha di konteksta filolojî de nehatiye berhevkirin. Ev herdu beş jî di konteksta Kurdan de nû ne û bi gelemperî di bin navê Kurdolojî an jî Lêkolînên Kurdî (Kurdish Studies) de tên kirin. Yanî peywîra filolojiya Kurdî ji aliyê Kurdolojî ve tê bicîhkirin. Kurd û lêkolînên zanyarî mijara arîşeke pîr girîftî ye. Çiqas mirov nîkaribe behsa beşek filolojiya runîştî ya Kurdan, wek Anglîstîk, Germanîstîk, bike jî, Kurdolojî hewl dide vê kêmasiyê çareser bike. Di vir de hêjayê gotinê ye ku Kurdolojî bi filolojî re, lêkolînên çand û jiyana Kurdan jî digîrê ser xwe û bi vî awayî jî ji sînorên filolojî derdikeve. Yanî Kurdolojî xwe ji aliyekî ve bi xebatên folklorîk, û ji aliyê din ve bi yên filolojîk, yên zanistîya çandî (Kulturwissenschaft) û civaknasî ve girê dide. Ji bo vê yekê mirov dikare bêje ku hemu xebatên lêkolînkirina çand û zimanê Kurdî di heman demê de bîhêzkirina Kurdolojî⁴ bi xwe ye. Tîkiliya Kurdolojî û folklorê jî ji vir tê. Cudatiya Kurdolojî û beşên din yên wek Gelnasî (Ethnologie), Mirovnasî (Anthropologie), Civaknasî (Soziologie), folklor an Etnografya ev e ku Kurdolojî lêkolînan di warê Kurdayetî⁵ de dike. Yanî zanyariyê ji bo Kurdan dike. Armançê girîng ya Kurdolojî ev e ku hewl didê çanda nivîskî di nav Kurdan de bi zimanê Kurdî xurttir bibe. Ji bo vê yekê lêkolînên Kurdolojî pîr girîng in. Li cem Kurdolojî, folklor jî bi bîngêha xwe ya Kurdewarî arîkariyek girîng dide lêkolînkirina Kurdan. Ji xeynî wan xalan pêwîst e were gotin ku folklor li dijî asîmîlasyonê derdikevê (bnr. Alxasî 2003) û xwenasîyê di nav gelê Kurd de xurt dike. Folklor qeydkirina çanda devkî, şênber û razber ya Kurdî ye. Bi vî aliyê xwe arîkariyê dide çanda Kurdî ya devkî ku bibe çand û zimanê nivîskî.

Di vê gotarê de tîkiliyên folklor û çanda devkî û nivîskî dê li ser van angaştan were guftûgokirin; 1) folklor bi lêkolînên xwe çanda nivîskî û bîngêha lîteratura

⁴ Her çiqas tîgîneyek sitandart ji bo Kurdolojî nebê jî, Kurdolojî beşa zanyarî ya çand, ziman, dîrok, nivîs, kevneşopî û jiyana Kurdî ye bnr. Bayrak (2004); Kren (2000).

⁵ Ji bo Kurdayetî bnr. Franz (1968); Nebez (1972).

Kurdolojî xurt dike; 2) folklor ne kevneşopî an çanda devkî ya di nav gel de tê bikaranîn e, lê folklor çanda hatî nivîsîn û dokumentekirin e.

Ji bo bingeha van angaştan di serî de dê behsa peyva folklorê, bi gelemperî di mînaka elmanan de, were kirin. Piştê dê çarçoveya peyva çandê were guftûgokirin ku di beşa din de wek ya devkî û ya nivîskî were guftûgokirin. Li ser bingeha lidarxistina wan beşan wê hinek nerîn li ser folklorê Kurdî jî werin nîqaşkirin.

FOLKLOR Û TÊGIHIŞTINA ÇANDÊ

Peyva folklorê ji peyva "folk" (gel) û "lore" (zanîn/zanist) pêk tê. Wekî herdu peyv têne cem hev, wateyek "zanistiya gel" dide û di Kurdî de jê re gelek caran "gelêrî" jî tê gotin. Folklor beşek zanyarî ye ku ne tenê li ser edebiyata gelêrî û zanistiya gel radiweste, lê her weha li ser jiyana rojane ya gelekî bi dîrokî jî lêkolînan dike (bnr. Hartmann 2001; Wiegelmann û yd. 1977).

Peyva folk pirrengî ye, *vulgus, populus, plebs, natio, gens, ethnos, demos, laos* ji vê peyvê tên. Ji bo vê yekê pêwîst e her car *gel* û *çanda gel* werin pênasêkirin. Di zanyariya folklorê de gel wek "*mirovên normal*" an ji wek mirovên di *çîna bin* an a *navîn* de yên wek *mirovên salgîr* (einfache Menschen) tê fehmkirin. *Çanda gel* jî peyvek bipirsgirek e. Wek mînak, di vê angaşê de ne diyar e, gelo ev çand, ji aliyê gel ve hatiye afirandin, an jî ji derên din hatiye? Bi gelemperî çanda gel wusa tê pênasêkirin; çanda gel ev e, ya ku gel xwedî lê derdikeve an bikar tênê. Lê belê di vir de *çanda rojevî* û *çanda gel* tevlihev dibin (Gerndt 1997: 26).

Folklor wek beşek zanyarî ji aliye Ewropîyan ve ji bo 'lêkolînkirina gelên xwe' hatiye afirandin. Di destpêka xwe de vê beşê li Ewropa bi gelemperî *çîna navîn* û ya *bin* lêkolîn dikir (Wiegelmann û yd. 1977: 9). Balkeşiyêke vê beşê ev e ku bi gelemperî ne ji aliyê zanyarên biyanî ve lê ji aliyê zanyarên "xwecihî" ve tê bikaranîn; wekî ji aliyên zanyarên biyanî ve tê kirin, ev yek bi gelemperî wek gelnasî (etnolojî) tê binavkirin.

Her çiqas were gotin ku ev peyv bi wateya *zanistiya gel* cara yekemîn ji aliye William Thomasî (1803-1885) ve di sala 1846'an de di kovara *Athenaeum* de hatiye bikaranîn jî, destpêka folklorê dirêjtir e. Gelek zanyar dîroka folklorê heta *serdema navîn* (Mittelalter) bi gelemperî heta salên 1500'î paşve dibin (bnr. Wiegelmann û yd. 1977: 9). Li Elmanya di serî de ji 1750 heta 1870'yê lêkolînen folklorê di beşa *Zanyariya Dewletê* (Staatswissenschaft) de hatine kirin. Mesela di dema xwe de bijîşkên lêkolîn li derdora xwe dikirin û wusa *nexşa nexweşiyê* derdixistin (Wiegelmann û yd. 1977: 15). Lêkolînen vê demê ji bo vê yeke bi heman rêbazê, heman encamê, bi heman *pîvangên hilbijartinê* (Auswahlkriterien) dihatin kirin (Wiegelmann û yd. 1977: 10). Beşa folklorê di daviya sedsala 19an de xwe bi tewahî sazîdar kir. Êdî bûbû zanistêke bingehîn.

Wek li jor hatiye gotin, zanyarên folklorê bi gelemperî lêkolîna gelê xwe bi xwe dikin û ji bo vê yekê folklor gelemperî bi ramana *emîk*⁶ tê kirin. Ji bo vê yekê dewlet pir qiymet didin lêkolînên folklorî. Wek mînak, hê jî li herema zimanê Elmanî de di 23 zanîngehan de beşên folklorê (Volkskunde) bi navên cuda yên wek Gelnasiya Ewropî (Europäische Ethnologie), Mirovnasiya Çandê (Kulturanthropologie), Zanyariya Çandê ya Empîrîk (Empirische Kulturwissenschaft) hene. Perspektîfa beşa gelnasî û folklor heman bû, tenê cudatî di mijarê de dihat danîn. Wekî lêkolîn li derveyî Ewropa dihatin kirin, xebatên gelnasî bûn, lê wekî li Ewropa dihatin kirin, folklor bû. Ji bo vê yekê bi dema nû re navê folklorê bû Gelnasiya Ewropî (Europäische Ethnologie) (Kaschuba 1999; Wiegelmann û yd. 1977). Piştî yekuneyek lêkolînên li derveyî Ewropa hatin kirin, zanyaran dît ku bi hatina modernîzmê çanda kevneşopî ya gelên wan ji erdê radibe û dest pê kirin ku bala xwe bidin ser gelê xwe û bi wî şeklî jî folklor derket holê. Hingî mijara folklorê fereh e, pêgav mane binbeş werin afirandin, yên wek *Lêkolînerên Malê* (Hausforscher), *Lêkolînerên Zargotinê* (Erzählforscher), *Lêkolînerên Bastaniyê* (Brauchforscher) (bnr. Baumhauer 2001; Wiegelmann û yd. 1977: 10). Folklor ji aliyê dêrê ve jî hatiye kirin û endamên dêrê di berhevkirina kevneşopiyan û arşivkirina gotinên devkî de rolekî girîng liyîstine.

Folklor her dem li ser wan tiştên ku mirov li ser pir nafikire, bala mirovan nakişîne, lê belê di jiyana wan de her dem cih digire, lêkolînên xwe dike. Folklor her demî dipirse, gelo çima ev awraza (form) çandî û ne awrazeke din derketiye holê? Gelo mirov di demê xweş û di demê nexweş, wek deme xelayê, de çi dikin? Ji bo vê yekê folklorê xelayê heye. Folklor dipirse, gelo çima mirov îro jiyana xwe wusa bi rê ve dibin û berî 100 salî çilo bi rê ve dibirin? Mirovên mêr, jin, hêjar, dewlemend di rojên kar, yên betlanê de, li gund, li bajêr çi dikin û dikirin? Çilo û ji bo çi kar dikin, berê çilo kar dikirin, xwe çilo têr dikin (Ernährung) û çi li xwe dikin, çi dibêjin, kîjan sitranan dibêjin, çilo bicih dibin, çilo bawer dikin? Pirsgirekên şer û zextan çilo sererast dikin, kîjan şahiyên dikin û jiyana bi hevdu re çilo derdikeve holê? (Gerndt 1997: 25). Yanî folklorê çand û jiyana kevneşopî kiribû mijara lêkolînên xwe.

Hê di destpêka 1930î de hinek zanyar li dijî pêvajoya folklorê wek beşek zanistî derdikevin û rêbazên wê guftûgo û rexne dikirin. Li gorî wan zanyaran folklor herdemî bi ramana kevnî dihat kirin, nerîna xwe tenê berdide ser çanda kevin. Li himberî vê yekê wan zanyaran daxwaza folklorê dema nû kirin (Wiegelmann û yd. 1977: 30-31). Bi wan rexneyan di beşa folklorê de nerînên nû derketin holê û daxwaz kirin ku divê ne xanî lê *runîştin*, ne cil lê *lixwekirin*, ne çîrok lê *gotin* werin lêkolînkirin (bnr. Wiegelmann û yd. 1977: 30). Vê perspektîfê nerîna lêkolînên

⁶ Di lêkolînan da du cureyên nerînên lêkolînê hene. Wekî zanyarek mijarek an civakek biyanî lêkolîn bike, nerîna wî *etîk* (etische Betrachtung) e. Wekî zanyar li ser mijareke ji çand û civaka xwe bi xwe lêkolînê bike, jê re *emîk* (emische Betrachtung) tê gotin.

folklorê fereh û kurtir kir. Ji ber vê yekê xebatên di bin mijara lêkolînên jiyana gel (folklore studies) de tînin kirin jî wek xebatên folklorê tînin dîtin. Di beşa folklorê de teoriyên herî behtir hatine bikaranîn *ketinên jîndarên çandî* (Gesunkene Kulturgut), *lêkolîna wargehên çandî* (Kulturraumforschung) û *teoriya du-çînî* (Zweischichtentheorie) ne.⁷ Lê belê sistematîka rêbazeke ku ji bo herkesî be, tune ye. Cureyên rêbazan li gorî cureyên pirsirina mijarî (Fragestellung) tînin bikaranîn. Ji bo vê yekê her rêbaz nikare li her pirsira mijarî were bikaranîn. *Rêbazbeş* (Fachmethodik) her demî bi teybetiya beşa xwe ve giredayiye. Ev prensîp li gora mantikê tê hilbijartin û bikaranîn (Gerndt 1997: 40).

Ji hinga ku tê îddiakirin ku di cihanê de; pergala civakî, zanistî, çand û jiyana dema moderne bi davî hatiye û piştî salên 1960î pergaleke nû bi navê *postmodernîzm*, an *moderna didoyê* (Zweite Moderne) (Beck 1996; 2010) derketiye holê, folklor jî di nav de, hemu beşên zanistî xwe ji nû ve terif kirin, rêz, azîne û mijarên lêkolînên xwe jî ji nû ve sererast kirin (Bachmann-Medick 2007). Ji hingê ve di folklorê de jî, wek hemû beşên giyanî, civakî, mirovî yê zanistî de, rêbazên curbecur tînin bikaranîn û ne weke dema lêkolînên di bin zanyariya dewletê de dihatin kirin, bi yek rêbazî tînin kirin.

Çawa tîkiliyek di navbera gelnasî û kolonyalîzmê de hebe, tîkiliyek di navbera netewebûn û folklorê de jî heye. Folklorê li ser ramana netewî ya îdeolojiya gelbûna germaniyana bandor kiriye û her weha vê yekê jî bandor li ser folklorê bi xwe kiriye (bnr. Wiegmann û yd. 1977). Ev bandora romantîzmê heta destpêka sedsala 20an li Elmanya di Volkskunde (folklor) de raser bû. Vê bandorê beş bi qiyamet kir, nêrîn û armancên folklorê berfereh kir, jêderk bi ramaneke rexneyî bi kar anî, berhevdanek mezin û sistematîk ya kevneşopîyan pêk anî, rêbaz bi bingeha liberhevdan bi kar anî (Wiegmann û yd. 1977: 19-20).

Ji ber ku folklor ji aliyê ewrupîyan ve hatiye afirandin, zimanê folklorê jî li cihanê zimanên Ewropî, yê Fransî, Îngilîzî, Elmanî û Rusî ye (Wiegmann û yd. 1977). Li Elmanya Birayên Grimm, li Îngilîstanê James George Frazer, li Fransa Arnold Van Gennep, li Italya Giuseppe Pitre; li Danîmarka Hans Cristian Anderson (bi Elmanî nivîsiye), li Emerîkaya Bakur Franz Boas di wî warî de zanyarên bi nav û deng in. Gelên cihanê yê ji derveyî Ewropa, teorî, rêbaz, azîne û nerînên wan zanyariyan bi kar tînin.

Folklor her demî di navbera *çanda bilind* (Hochkultur) û *çanda gel* de bû. Îro di navbera çanda gel û ya populer de ye. Gelek çarvan tîkiliyên di navbera *gelên pîrhijmar* (Mehrheitsgesellschaft) û *gelên kemhijmar* (Minderheit) jî dibin mijara lêkolînên folkloranasan.

⁷ Ev tezê zanyarê Elman, yê Naumann e. Li gorî ve teoriyê *çîna navîn* ji bo xwe alavên çandî diafirîne û wekî piştî demekî yeke din ya nû afirand, ya kevin dide *çîna bin*. Bi wî awayî çand di nav gel de belav dibe (bnr. Wiegmann û yd. 1977: 39).

Di sala 1974an de li Elmanya di mijara pirs-girekên folklorê de nêvenga lêkolînên folklorê berfireh kirin (Gerndt 1997: 26). Babetên wek *pêvajoya çandî* (Kulturprozess) û *çanda aborî* (Kulturökonomie); *serdestî û çand* (Herrschaft und Kultur); *kevneşopî û guhertin* (Tradition und Wandeln); *cihwara çandî û nasname* (Kulturraum und Identität); *çanda cemawer û çanda jêrî* (Massenkultur und Subkultur); *pîşesaziya çandî û behredariya afirandinê* (Kulturindustrie und Kreativität); *navbeynkarî û pevguhazî* (Vermittlung und Kommunikation); *kom û takekes* (Gruppe und Individuum); *norm û tewger* (Norm und Verhalten); *enkulturasyon û akkulturasyon* derketin holê û rê ji bo şîrovekirina çandê hate wekirin.

Berî ku mirov mijara çanda devkî û nivîskî bide berhev, pêwîst e, peyva *çandê* were guftûgokirin. Têgihîştina têbîneya çandê, ramana li ser folklorê bersînor dike, ji bo vê yekê ji pir girîng e were vegotin, gelo peyva *çandê* çi tene zimên.

ÇAND Û CUREYÊN WÊ

Ji aliyê pênasekirin û ji aliyê naverokê ve têgeha çandê berfireh e û dikare were gotin ku hinekî jî girift e. Lê belê pêwîst e çarçoveya vê peyvê were danîn ku girîngiya vê hem di folklor, Kurdolojî hem jî di beşên zanistî yên giyanî, çandî û mirovî de were dîtin. Peyva çand jî peyva latînî *cultura* û ji bingeha lêkera *colere* tê û wateya wê (erd)çandin e. Peyva Kurdî *çand* (Kultur) û ya Tirkî *ekin* (Kultur) jî vê wateyê tên. Kengî di cihanê de ev peyv cara yekemîn hatibe bikaranîn tam ne zelal e, lê belê tê zanîn ku di vextê xwe de Cicero gotina *cultura animi* (*lêmeyzandina giyanî* – Pflege des Geistes) bi kar aniye (Beer 2006: 61). Lê belê ev peyv bi wateya îro di sedsala 18emîn de li Ewropa cih girtiye. Pêşî li Elmanya û piştê gihaye Îngîlistan û Fransa yê. Îdeolojiya Elman ya romantîzm bi vê peyvê ve pir xurt girêdayî ye. Filosofê Elman Johann Gottfried Herder (1744-1803) ev peyv bi pêşketina civakan ve girêdaye û di wî warî de aniye zimên û bi wî awayî têkiliya çand û nijad bi hevdu re girê daye. Nerînên Herder li ser çandê wusa ne, qaşo çand tişteke girtî ye û nayê guhertin.

Çand peyvek wusa ye ku her demî, ji aliyê herkesî ve hatiye pênasekirin. Ev rewş mijara pênasekirineke sitandartkirinê ye û kategorîzekirina wê zehmet dike. Antropolog Alfred Kroeber û Clyde Kluckhohn di sala 1952an de di pirtûka xwe ya bi navê “Culture” de 160 pênaseyên cuda yên çandê dane hev (Kroeber & Kluckhohn 1952). Gelemperiya wan pênaseyan digihê pênaseya gelnasê Brîtanî Edward B. Tylor, yê ku di pirtûka xwe ya bi navê “Primitive Culture” de di sala 1871 de pênasekiriye (Kohl 2000: 131) û ev pênase wek pênaseya peyva çand ya klasîk tê dîtin. Tylor di sala 1871’ê de çand wusa pênase kiriye:

“Çand an sivilîzasyon – bi wateyê fereh ya etnolojî ya peyvê – (...) ew yekîneyên girîftî, zanebûn, bawerî, huner, ehlaq, dadwarî, orf, adet û hemû jêhatî û hînbûnên din yê ku mirov wek endamê civakê distênê, digre ser xwe”.⁸

Îro ev pênaseya peyvê wek kevn tê dîtin û pênaseyên din tînin bikaranîn. Lê belê wekî mirov li wan pênaseyan dinerê, dibîne ku hemû hindik an gelek ji vê pênaseya klasîk tînin. Çand wek peyv di hemu beşên jiyandê de bi wateyên curbecur tê bikaranîn.

Freise (2005: 17) modeleke ji bo kategoriyên çandê li gorî dema nû pêşniyar kiriye. Ji vê modelê re *modela çiyayê cemed* (Eisbergmodel) tê gotin û çand kiriye çar cure. Di bine vê şemayê de *çanda navxwekirî* (internalisierte Kultur) heye. Ev tiştên wek ramana pakijiyê, awrazên pergalê, rolên zayendî, têgihîştina dem û mekanê, mîmîk û hwd. in. Kategoriya di ser vê re *çanda sazîkirin* (institutionalisierte Kultur) e û babetên wek ziman, zagon, zewac, sexualîtet, hilberandin û hwd. digire ser xwe. Kategoriya din *çanda rojanê* (Alltagskultur) ye û ev şahîkirin, cilûberg, çibicîkirin, xwarin û hwd. nîşan dike. Ya di ser vê re jî *çanda bilind* (Hochkultur) e, yê wek huner, şano, muzîk, wênesazî, peykertraşî, literatur û hwd. diyar dike.

Di wê modelê de mirov dikarê mijarên folklorê ji *çanda navxwekirî* heta bi *çanda rojanê* wek mijarên folklorê bibîne. Kategoriya çanda bilind bi gelemperî têgihîştina civakên modern e û çanda nivîskî herî behtir di vir de rû dide. Lê belê ji bo ku civakê bigihe çanda bilind, pêwîst e, çanda xwe ya kevnê nas bike. Çanda bilind bi gelemperî di rojnameyan de, di rupela “Feuilleton” de tê lidarxistin. Wekî mirov li dîroka beşên zanistên civakî, mirovî û giyanî dinêre, dibîne ku ev peyva çand babetê etnolojiyê ye û beşên din yê zanistî ev jî etnolojiyê girtine. Têgihîştina folklorê ya çandê, têgîna çand ya etnolojiyê ye. Mijara çand di lêkolînkirina zanyarî de xwe ji nivîsên din cuda dike. Di zanyarî de *pêvajoyek sistematîk* (systemische Vorgehen) raser e. Di vir de divê *rastî* (Genauigkeit), *ewleyî* (Verlässlichkeit) û *hevgerî* (Folgerichtigkeit) hebin (Gerndt 1997: 16). Wekî mirov li xebatên folklorê Kurdan dinêre, dibîne ku gelek xebat ji van pîvanan bêpar in.

Çiqas kategorî û pênaseyên çandê ji hev cuda jî bin, gelemperiya zanyaran di babetê karakterên têgîna çandê de hemfikir in. Beer (2006: 66) heft karakterê têgîna çandê tîne zimên. Ev; 1- çand tê fêrkirin, 2- çand ser takekesî re ye, 3- çand dîroki ye û tê guhertin, 4- çand wek yekuneyeke binyadkirî ji hînbûn û fêrbûnê pêk tê, 5- sînorên çandê ne zelal in, 6- çand ne homojen e, 7- çand mijarek abstraksiyonê ye. Beer wan karakteran li gorî têgihîştina peyva çand ya *dema nû* bikar tîne.⁹

⁸ Werger ji aliyê nivîskar ve ji vê pênasekirinê hatiye çekirin: „Kultur oder Zivilisation – im weitesten ethnographischen Sinne des Wortes – (...) ist jenes komplexe Ganze, das Wissen, Glaube, Kunst, Moral, Recht, Sitte, Brauch und alle anderen Fähigkeiten und Gewohnheiten umfaßt, die der Mensch als Mitglied einer Gesellschaft erworben hat“ (Tylor 1871, ji aliyê Kroeber & Kluckhohn 1952: 81).

⁹ Ji bo karakterên peyva çandî di xebatek Tirkî de bnr. Güvenç (1991)

Wek tê dîtin, çand li gorî têgihîştina xwe dikare wek sivilîzasyon an jî wek kevneşopî were dîtin. Di vê dîtinê de çanda nivîskî wek çanda pêşketî tê têgihîştin, anko nivîs bingeha pevguhazî ye û pevguhazî bingeha civaka nûjen e (bnr. Assmann û yd. 1983). Civaka nûjen kategoriyek demkî ye û karakterekê sivilîzasyonê ye. Her demî sivilîzasyonên cuda rû dane û hinek ji erdê rabûne û hinekên din cihê wan girtiye. Sivilîzasyonên berê nayê wê wateyê ku di dema nûjen a îro de jî wek sivilîzasyon werin dîtin. Wek mînak, Misir di vextê xwe de sivilîzasyonê mezî bû û berî niha bi 5000 salan xwedî nivîsê bûn, lê piştê ev nivîs bi kar neanîne (Robinson 1996: 215). Cudatiya sivilîzasyonê nûjen ev e ku nivîs di pevguhaziyê de bûye raser û nivîs ne tenê, wek li cem Misirî, Yunanî, Aztekî, taybetiyekê çînî ye (bnr. Assmann & Assmann 1998: 42), lê herkesê ku karibe binivîse, dikare nivîsê di pevguhaziyê de bi kar bîne. Civakên ku berî niha sivilîzasyonên mezî afirandî û xweyî çanda nivîskî bûn, pêkan e ku îro civakeke xweyî çanda devkî û kevneşopî bin. Alavên pevguhazî –devkî an nivîskî- sitandartê civakên nûjen nîşan didin. Çand di ser zimên dimeşe û ziman çandan jî hev cuda û nîşan dike. Yanî ziman rengê çandê dide û ziman li gorî deng an nivîs pêwîstiyên cuda derdixe holê. Ji bo vê yekê pêwîst e kategoriyên devkî û nivîskî di mijara çandê de werin dahûrandin.

ÇANDA DEVKÎ Û NIVÎSKÎ

Ziman di bingeha xwe de du cure ne. Ev *zimanê dengî* (Lautsprache) û *zimanê nivîskî* (Schriftsprache) ne. Ev herdu ziman jî hev gelekî cuda ne û çandên cuda nîşan didin, xwediyê wêjeyên cuda ne. Pergala pevguhaziyê, axaftinê, gotin û têgihîştina *dem* û *cih* di van herdu cureyan de jî hev cuda ne. Hafîzeyê kollektîf û kesayati li cem herdu cureyên civakan cuda tînen qeydkirin (bnr. Assmann 1992; Assmann & Assmann 1998; Halbwachs 1967). Berî niha bi 200 salî gelemperî civakên cihanê tenê xwedî zimanê dengî bûn û jî zimanê nivîskî bêpar bûn. Hejmara wan civakan gelekî kêmtir bûbe jî, hê jî hene¹⁰. Guftûgoyên li jêrin werin kirin, wê hewl bidin cudatiya di navbera civakên xwedî zimanê dengî û yên xwedî zimanê nivîskî de bi kurtasî amaje bikin.

Nivîs, kodkirina dengê bi tîpên şênber e (bnr. Scharlau 1989). Gotin tenê bi *'hiskirin'*ê wate distêne. Gotinên devkî tenê di dema gotina xwe de hene û piştî hat gotin, bi dawî tê. Ya nivîskî bêdemkî ye û li ser *cih* (Raum) û *demê* (Zeit) re ye. Wekî îro tekstek li Amedê hatibe nivîsandin, kare piştî 100 salên din li Uganda bi heman şeklî were xwendin. Lê belê axaftineke di dema em tê de were kirin, di dema xwe de dest pê dike û di heman demê de bi dawî tê û tu carên din ne pêkan e bi heman şeklî were dubarekirin (bnr. Gumbert 1983; Gadamer 1983). Li gorî vê

¹⁰ Ji bo mînaka serêrastkirina demên borî, îro û pêşeroj li cem gelê Chiriguano-Guaraní yên ku heta niha di jiyana xwe de nivîs bi kar neanîne bnr. de Souza (1989).

kategoriyê jî du cureyê wêjeyê derdikevin holê. Yek jê wêjeya zimanê dengî yanî *wêjeya devkî* (Orale Literatur) ye û ya din jî ya zimanê nivîskî yanî *wêjeya nivîskî* (Schriftliche Literatur) ye (bnr. Ong 1995).

Wekî mirov li dîroka nivîsê dinêre, *pîjnivîsên*¹¹ (Keilschrift) Mezopotamya, hiyeroglîfên Misrê heta pirtûkên pîroz ên olan û belavbûna rojname û romanên tîne ber cavên xwe, wusa xuya dike ku nivîs bi gelemperî destketiyek olî ye.¹² Di dîroka mirovatîyê de hinek şoreşên nivîsê rû dane. Ya yekemîn jî baweriya bi felaketên xwezayê tê. Kasta oldara, wê demê dîtînen xwezayê, yên wek baran, berf, tofan û hwd. dinivîsîn jî bo ku berî werin holê, wek berbêj (Hellseher) nîşanî gel bikin. Ji bo vê yekê li rewşa xwezayê dinêrîn û qeyd dikirin. Ev wek şoreşa yekemîn ya nivîsê xuya dike. Ya didoyan qeydkirina malên dihatin perestgehê (Gebetstätte) ye û bi vê şoreşê re nivîs û bazirganî bi hev re hatin girêdan. Şoreşa sêyemîn bi Pexember Musa re dest pê dike.¹³ Wekî pexemberan dest pê kirin pirtûkên pîroz binivîsîn, awrazeke zimanê nivîskî sitandart kirin û şoreşeke pir muhîm derxistin holê. Şoreşa dawî bi belavbûna kapîtalîzmê cîbicî bû û şoreşa herî mezîn di dîroka nivîsê de derxistin holê, anko nivîs cara yekemîn li nav gel belav bû (Anderson 1995). Ev jî bi afirandina çapsazîyê (Druckerei) rû da. Bi afirandina çapsazîyê û belavbûna nivîsê di nav gel de, Ewropa xwe bi hemû cîhanê wek sîvîlîzasyon da naskirin. Ji bo wê yekê têkiliya nivîs û sîvîlîzasyona vê demê mijareke Ewropî û ya modernîzmê ye.¹⁴

Di vir de pîrsek pîr muhîm derdikeve holê, gelo di jiyana wan civakan de, ya ku nivîsa wan nebû, rola nivîsê çilo dihatê cih? Ev rola nivîsê jî ji aliyê zimanê dengî ve hatiye dîtînen û di jiyana wan de wêjeyek mezin ya devkî peyda bûye. Ji bo vê yekê di jiyana hinek gelan de cihê zimanê dengî pîr fereh e. Her çiqasî Kurdan di dîrokê de rîtuêl û baweriya xwe di pirtûkên pîroz de, yên wek Zend Avesta, Meshafa Reş, Serencam û Zeburê Heqîqetê de, nivîsî bin jî û di demên nû de pergala kapîtalîzm di nav wan de belav bûbê jî, hê jî li gorî sîvîlîzasyona îro bi gelemperî xwedî çand, pevguhaz û wêjeya devkî û zimanê dengî ne.

Gelek kes bawer dikin ku zimanê nivîskî xwedî rêz, rêziman û binyad (Struktur) e, lê yê devkî jî wan karakteran bêpar e. Li gora *zanyariya ziman* (Sprachwissenschaft) ne wusa ye. Her çiqas zimanê nivîskî jî zimanê devkî giriftir were dîtînen jî, zimanê devkî ne zimanekî be rêz û binyad e. *Teoriya konduît* (Conduit-Theory) ya ku ji aliyê Linda Dégh û Andrew Vaszony ve di sala 1975an

¹¹ Pîj bi Kurdî, tiştên serê wan tûj tîne zimên, nivîsa bi pîjan hatiye nivîsandin, kare wek pîjnivîs were gotin.

¹² Li gorî Assmann û Assman (1998: 20) nivîs cara yekemîn jî bo karûbarê aborî hatiye bikaranîn.

¹³ Pirtûka cihûyan ya pîroz tewrat e û ev pirtûk bi nivîsên Homer ê Yewnanî yên bi navên Îlliada û Odesa jî bo dîroka nivîsê pîr girîng in.

¹⁴ Ev têkilî jî filozofên wek Immanuel Kant, René Descartes, Thomas Hobbes heta teoriya rexneyê (Kritische Theorie) ya Theodor W. Adorno û Herbert Marcuse û teoriya diskurs (Diskurstheorie) ya Foucault, dekonstruktîvîzm (Dekonstruktivismus) ya Jacques Derrida heta Ferdinand de Saussure bi mijara ziman û sîvîlîzasyon ve hatiye girêdan, lê belê ev mijar nikarê li vir were guftûgokirin.

de hatiye pêşniyazkirin vê babetê tîne zimên (Turgut 2010: 222f). Li gorî Dégh û Vaszony gotinên devkî ne bêrêz in. Binyadeke van gotinan di zimên û civakê de heye û ji vê binyadê re dibêjin *konduît* (conduit). Ev konduît di navbera van mirovan de tê bikaranîn; yên xwedî sosyalîzasyoneke wekhev, yên hev fehm dikin û zanibin wateya bingeha gotinan çî ye, çî ji bo çî dibêjin û bi wan gotinan kîjan rastiyê tînin zimên (bnr. Turgut 2010: 222f). Wusa didin xuyakirin ku her çand zimanê xwe li gorî binyadekê ava dike û ev binyad bi binyada civakî ve girêdayî ne.

Nîşana cudakirina civakên xwedî zimanê dengî û yên xwedî zimanê nivîskî di serî de bi wêjeya wan tîne cudakirin. Wêjeya çanda nivîskî, wêjeya nivîskî ye. Cîh, dem û nivîskarê wê eşkere ye. Lê belê wêjeya çanda devkî ne wusa ye, ne jêderka wê, ne jî hilberînerê wê eşkere ye. Wekî mirov wan herdu wêjeyan dide berhev, cudatîyên bingehîn derdikevin holê.

Cudatiya herdu cureyên wêjeyan di serî de, di mijara arşivkirinê de derdikeve holê. Berî alavên qeydkirinê werin afirandin, alava qeydkirinê yanî arşiv tenê mejîyê mirov bû (bnr. Goody yd. 1986). Arşiva wêjeya devkî di nava zargotinê de, ya nivîskî di arşivên dewlet, pirtûkxanê, dêr, zanko, sazî, partî û hwd. de ye û nivîskî ye. Ev mijar bi aliyek girîng bi mijara hafîzeyê (Gedächtnis) ve girêdayî ye (bnr. Assmann 1992; Ong 1995; Halbwachs 1967). Wek hafîzeyaya mirov, hafîzeyaya civakê jî heye (bnr. Assmann & Freise 1999; Assmann & Assmann 1998; Assmann û yd. 1983; Halbwachs 1967). Hafîzeyên civakan bi wêje û zimanê nivîskî pir direj e û jê re *hafîzeyaya demdirej* (Langzeitgedächtnis) tê gotin. Lê belê ya civakên bi zimanê dengî pir kurt e û jê re *hafîzeyaya demkurt* (Kurzzeitgedächtnis) tê gotin (bnr. Assmann 1992). Civakên bi hafîzeyaya demdirej mejîyê çandî dihêlin, xwe behtir nas dikin, di tewgerên wan de pêş û paşeroja xwe behtir tînin ber cavên xwe, nasnameya wan ya kollektîf bihêztir e, jîbîrîkirin kêm e (bnr. Halbwachs 1967). Bi wêjeya nivîskî mejî behtir kar dike, bi nivîsê mirov behtir fikir dike. Roleke din ev e ku wêjeya nivîskî ramana rexneyî û ya perfeksîyonîzmê xurt dike. Pêşketina civakekî bi her alî ve bi rexneyê ve gîredayîye û rexne xetayên hatin an tîne kirin, sererast dike, bingeha tevgeran (Handlung) rasyonelîze dike. Mirov her demî pîrsan dike û dikeve pey bersivan. Ev jî nûjenkirina civakê pêş dixê û tiştên nû diafirîne. Wêjeya nivîskî *hafîzeyaya çandî* berfireh û kûr dike (bnr. Assmann 1992) û *hafîzeyaya pevguhazî* (kommunikatives Gedächtnis) belav dike.¹⁵ Ji bo vê yeke di civakên xwedî zimanê nivîskî de mirov dikare heta bi çend nîşan eslê xwe bişopîne, lê di civakên xwedî zimanê dengî de mirov taze nizanin kengî hatine dinyayê û rojbûna wan ne eşkere ye. Ji bo vê yekê civakên bi çanda devkî bi gelemperî dîroka xwe heta dido an sê nîşan zanîn, lê çandên nivîskî dikarin dîroka xwe heta bi destpêkê bişopînin. Zimanê nivîskî di heman demê de zimên jî zîndî dihele, lê di zimanê

¹⁵ Assmann û Assmann (1988: 29) mejîyê çandî û yên pevguhazî ji hev cuda dike. Mejîyê pevguhazî cihê lêkolînê dîroka devkî (Oral History) ye.

dengî de bi demê re peyv kevin (obsolet) dibin û winda dibin û mirov nikare wan peyvvan careke din nûjen bike û careke din têxe nava zimên de. Lê belê di zimanê nivîskî de peyvên kevinbûyî, dikarin careke din werin nûjen kirin û bikaranîn.

Bi gelemperî mirov di vê baweriyê de ye ku fikrê civakên bi çanda nivîskî behtir razber (Abstrakt) e, felsefe cihê ol digirê, zanyarî cihê baweriyê digire, fikirkirin rasyonelîze dibe. Ji bo vê yekê mirov kare bi hesanî rewşa civakên xwedî zimanê nivîskî fehm û şîrove bike. Di dîrokê de cara yekemîn bi belavbûna zimanê nivîskî pêkan bû ku bi hijmarên mezin mirov bi hevdu rê pevguhazî bikin û ev buyê sedem ku ramana netewebûn xurt bibe (wek mînak Anderson 1995), awraza civaka nûjen derbide (bnr. Berger & Luckmann 2007).

Wexta mirov van xalên jor tîne ber cavên xwe, kemasiya roman, arşîv, muzexane, biyografya, etnografya, çanda rexneyî, kemasiya alavên nivîskî yên dîrokî, pêşketina civaka sivil û hwd. di nav civaka Kurd de eşkere dibe. Ev jî dide xuyakirin ku hê jî çanda nivîskî bandor li ser civak, ziman û çanda Kurdî nekiriye.

Rewşa civak û mirovên bi zimanê dengî, ji rewşa li jor hatî diyarkirin, pir cuda ye. Cudatiya yekemîn pêwîst e di warê ziman/axaftin/gotinê de were şîrovekirin. Di pevguhaziya devkî de gelek tiştên nehatî gotin jî tîne tîgihîştin; danûsitandina pevguhazî bi deng tê cih û mirov dikare ji bo tîgihîştinê ji xeynî deng û peyvvan, alavên din yên wek mîmîk, jest, teşe û hwd. bi kar bîne ku ji wan re *alavên parazimanî* (parasprachliche Mittel) tîne gotin. Lê belê di nivîskî de ne wusa ye. Anko di pevguhaziya nivîskî de *dem* û *cih* di nebeqîna *vebêjer* (Retner) û *girtbêjer* (Empfänger) de, ne heman in, di nivîsê de pêwîst e bi hunerek mezin ya zimên babet wusa were nivîsandin ku yên dixwîne, tîbigihîjê. Ji bo vê yekê zimanê nivîskî bêgav e xwe pêş de bixe, berferê bike, rêzan ji bo gotin û hevokan deynê, ji bo bikaribe rewşên curbecur û giriftî ser kaxizê bîne zimên. Ji ber vê babetê zimanê nivîskî behtir zehmet, girift û kêmxelet e. Ligel ku ji bo zimanê dengî tenê danûsitandina mirovan bes e, ji bo fêrbûna zimanê nivîskî pêwîstiya mirov bi rêz, bername, alav û saziyan heye.

Ji bo zimanê dengî tenê danûsitandina mirovan bes e. Wekî mirov ji zarokatîyê dest pê bike, dikare zimên bê zehmeteke mezin fêr bibê. Lê belê zimanê nivîskî ne wusa ye û mirov nikare bi serê xwe fêr bibê. Ji bo fêrbûna zimanê nivîskî pêwîstiya mirov bi rêz, bernamê, alav û saziyan heye. Ji ber vê yekê jî di dîrokê de her dem zimanê nivîskî ji zimanê dengî behtir qiymet girtiye û dîtiye û di rêveberiyê de mirovên xwedî zimanê nivîskî cih girtine.

Wek li jor jî hate gotin, berî ku alavên qeyd/tomarkirinê derkevin, alava tomarkirinê tenê mejiyê mirovan bû. Civakên bi çanda devkî tîne mejiyên xwe wek tomar (Speicher) bi kar dianîn; nikaribûn zanebûn û dîroka xwe di demên dirêj de tomar bikin (bnr. Robinson 1996). Ji bo ku tekstên mezin di aqlê xwe de bigirin, mirovan hinek azîneyên (teknîk) *mnemo* afirandine. Bi alikariya wan *mnemo* yan ku bi gelemperî bi dubarekirinê ve girêdayî ne, dikaribûn hafizeya civakê

veguhezî nîfşên dahatûyê. Di wan çandan de *jêderkeke yekemîn* (Urtext) tune ye ku mirov wek referans bistîne. Ji ber vê yekê, ne xeletî, ne jî guhertin dikarin werin rastkirin. Wek hate gotin, pêjirandina gotinan ne eşkere ye û yên diaxive, ne li gorî nivîsekî an jêderkekî diaxive. Zanebûna wan gotinan ne di destê komekê de ye û malê herkesî ye. Herkes dikare stran, çîrok an efsaneyan bibêje. Bi alîkariya wan azîneyên taybet mirov kare tekstên direj bîne bîra xwe û bi lidarxistinên mimetik dikare dubare bike (bnr. Assmann & Harth 1991). Bi gotineke din mirov dikare bibêje ku hafîzeyê çandên devkî kurt e û ev jî folklor e.

Tiştên dirokî dikevîn nav *çanda gotinê* (zargotin) de, lê belê di serî de tişta ne pêwîst tê jîbîrkirin û bi vî rengî ya mayî wateyekî distîne (Assmann & Assmann 1998: 42b¹⁶). Yên mayî jî cihê xwe di rûdanên civakî yên nû de digirin û beyî ku mirov fehm bike, tene guhertin. Hilberandina axaftinê û *girtina peyxamê* (Rezipient) di heman demê de çêdibin. Ji ber vê yekê têgihîştin zû çêdibe û tişta hafî hilberandin naye tomarkirin û her tişt di *hafîzeyê demkurt* (Kurzeitgedächtnis) de çêdibe. Tişteke rastî heye ku mirov dikare tenê gotinên nivîskî arşîv bike. Arşîva çandên devkî zargotin, dengbêjî, çîrokbêjî û hwd. in. Lê belê di vê arşîvê de ne hesane mirov peyamê derxê holê.

Tiştêkî din ku mirov di warê çanda nivîskî de bibêje ew e ku çanda nivîskî bi aliyê çanda bilind ve diçe û çanda devkî jî bi ser çanda nivîskî ve diçe. Civaka ku nivîsê cihê xwe tede girt, ji binî ve tê guhertin, têgihîştina civakê behtir girîft û razber dibe. Xwendin cihê gotinê digire, hafîze karaktera demdirêj digire, çîrok êdî nayên gotin, tên xwendin, ziman sitandart dibe, nasnameya kolektîf xurt û berfîreh dibe, çanda rexneyî di nav civakê de cih digire, civak pêş dikeve û binyadên aqlî derdikevin holê.

Wek li jor jî hate gotin, arşîva gelên bi zimanê dengî folklorê wan e. Binyada civakê, têgihîştina jîyan û cihanê di nav zargotin û rîtuelan de hatiye qodkirin (bnr. Ong 1995; Scharlau 1989; Raible 1988). Angaştê xebatê ya yekemîn jî ji vir tê. Xebatên folklorîk dikarin tekstên devkî wergerînin tekstên nivîskî û bi vê vegerandinê binyada ramanê jî tê guhertin. Wek Halbwachs dibêje, tekstualîzekirina folklorê nîfşên pêşerojê bi yên demên borî ve girê dide (bnr. Halbwachs 1967: 10). Gotinên gelî, folklorê devkî ye û mijara folklorê ye. Lê belê wekî hate nivîsandin dibe çanda *gotinê* û hingî wek narratîf wateyêke din distîne. Wê gavê êdî dibe mijara *mirovnasîya çandî* (Kulturanthropologie) û jê û pêda ne di konteksta folklorê û çanda devkî de, lê wek mijareke çanda nivîskî tê şîrovekirin. Ev peyama narratîf xwe digihîne mijara *weşanetîyê* (Publizistik) û êdî rîtuêl dibe şano, lidarxistin dibe dirama, performans dengbêjî dibe performans muzîkvanan. Ev xal jî diyar dikin ku lêkolînên folklorîk çanda nivîskî xurt dikin, pevguhaziyê jî

¹⁶ Li vir tîpa 'b' bi wateya 'berdevami' hatiye bikaranîn û rûpelên piştî rûpela hafî referekirin dide xuyakirin. Wek minak '42b' tê wateya 'rûpela 42 û 43'. Wekî mirov '42bb' binivîse, hingî dibe 'rûpela 42 û rûpelên piştê tîn'.

ya devkî dibin ser ya nivîskî; û, jêderk rû dide. Ji ber vê yekê jî pêwîst e ku di nav civaka Kurdî de, hê ku nîfşên pîr nemirine, folklor were lêkolînkirin û cureyên çandî werin tomarkirin.

DURBÛNA ROLA FOLKLORA KURDAN JI BO XURTKIRINA ÇANDA NIVÎSKÎ

Her çiqas nerîna li ser lêkolînên folklorê di nav Kurdan de di dema nû de zede bûbe jî, wekî mirov rewsa berhevdana folklorîk li cem Kurdan û li cem gelên din bide berhev, mirov kare peyt bike ku yekuneya berhevdana li cem Kurdan li cem ya wan gelên din pir kêm e.

Li cem Kurdan lêgerîn, berhevdan û lêkolînên di vî warî de tên kirin, ne tenê ji aliyê folklornas û zanyarên gelêrî ve tên kirin, lê ji aliyê gelek mamoste, xwendewan, karker, karmend û hwd. ve jî tên berhevkirin, nivîsandin û belavkirin. Ev mijar ji bo qeydkirina alavên devkî pêşketinek erenî ye, lê belê gelek berhemên derdikevin holê ne sistematîk in; ne li gorî rêbaz û azîneyên zanyarî tên/hatine kirin.

Mirov nikare di gotarekî de navê hemû folklornasên Kurd bibêje, lê belê ji bo ku fikirekî mirov çêbibe, pêwîst e, hinek mînakên bide. Berhevkarên girîng yê folkloras devkî ya Kurdî, nivîskarên wekî Zeynelabidin Zînar, Ordînexê Celîl, Celîlê Celîl, Celîla Celîl, Hecîyê Cindî, Eskerê Boyîk, Hîlmi Akyol, Rohat Alakom û hinek kesên din in. Di serî de pêwîst e mirov bibêje ku xebata kollektîf bi navê *Folkloras Kurdî – Ji Destpêkê Heta Niha* ji aliyên mamosteyan Kadri Yildirim, Ramazan Pertev û Mustafa Aslan (2013) derket û kemasiyek mezin sererastkir.¹⁷

Her çiqas di hinek beşên din de bibliyografya hebin jî, hê di warê folkloras Kurdan de bibliyografyayên mezin nehatine afirandin.¹⁸ Hinek pirtûkên populer yê kulîna Kurdî¹⁹ jî derketine²⁰. Ji 1980'î û vir de pirtûkên li ser bajar, bajarok²¹, gund û aşîretan²² derketine ku di sîruştê xwe de folklorîk in, lê belê bi gelemperî bi zimanê Tirkî ne.²³ Ji aliye enstîtuyên Kurdî ve yekuneyek xebat di vî warî de hatine kirin, lê belê bi gelemperî ev xebat bi weşanên pirtûkan ve sînorkirî ne û lêkolîn pir kêm

¹⁷ Pir newin naskirin jî mirovên wek Salihê Heydo, Ali Alxasî heman xebat kirine. Heydo nezikî sê hezar sitran, çar hezar gotinên pêşyan, 900 çîrok û metelokên zarokan kom kirine û 27 pirtûk weşane kirine bnr. Aryen (2012). Zînar di jiyana xwe de 123 pirtûk weşandine û bi gelemperî li ser folkloras Kurdan e. Berhema Zînar ya bi navê *Xwence* 10 cilt in û ji 710 perçeyên folklorî ve pêk tê. Xebatên Mehmet Bayrak, Ramazan Pertev û mirovên wusa pir girîng in.

¹⁸ Ji bo nimûneyeke bibliyografyaya folkloras kurdî bnr. Keskin & Pertev (2015).

¹⁹ Kulîna di vir de bi wateya 'aşxane' hatiye bikar anîn. Li herema serhedê ji aşxanê re kulîna tê gotin.

²⁰ Wek pirtûka Baba (2016) ya bi zimanê Elmanî.

²¹ Wek xebata Dilo (2003).

²² Wek mînak Ibrahimoglu (2016).

²³ Wek Mehmet Zakir Alp (2014): *Siirt Halk Oyunları Giysileri ve Oyun Ezgileri*, Siirt İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay.

in. Di demên nû de hinek panel, kongre an konferans di warê wêje, çand û folklorê de tên kirin û gotarên wan civînan tên weşandin.²⁴ Ev pêşketineke pir girîng e.

Anko folklorê Kurdan bi aliyekî sistematîk nehatiye lêkolînkirin, di nav zimanên cihanê de jî kêma tê naskirin. Wek mînak, di arşîva çîrokan ya zanîngeha Freiburg de tenê pirtûkek ya folklorê Kurdan heye²⁵. Di zimanên biyanî de lêkolînên li ser Kurdan pir in, lê yên li ser folklorê kêma in û Kurd gelemperî bi zimanên din yên heremê tên zimên.²⁶ Di warê muzexanê de pir jêderkên nivîsî nehatine afirandin.²⁷ Çîrok, stran(bêj) li gorî beşên din yên folklorê Kurdî behtir tên lêkolînkirin û berhemên tên weşandin.²⁸

Mijara *lêkolîna nêvengî* (Feldforschung) bîngeha rêbaza lêkolînkirina folklorê ye. Folklor dikare di wî warî de xizmeteke mezin jî bo Kurdolojiyê bike. Hem folklor hem jî Kurdolojî pêwîst e, lêgerîn û lêkolînên bi *azîneyên lêkolînên nêveng* (Feldforschungstechnik) bikin, xebatên etnografîk derbixin holê, alavên zimên, çand û jiyana Kurd bidin hev. Wekî li Elmanya folklor gelemperî bi Germanistîk ve tê giredan (bnr. Wiegelmann û yd. 1977), Kurdolojî jî bi folklorê Kurdan ve giredayî ye. Cudatiya folklor û Kurdolojî ev e ku Kurdolojî berhemên folklorê bi dîrok û zimên ve girê dide. Bîngeha Kurdolojî Kurdayetî, ya folklorê Kurdewarî ye.²⁹ Wekî devok û diyalektên Kurdî newin berhevkerin, bîngeha ferhenga Kurdî naye avêtin, arşîv nayên afirandin. Wekî çanda şênber newe berhevkerin, muzexane nayên avakirin. Çanda devkî newe lêkolînkirin, çanda nivîskî rû nade, lîteratur û wêje zêde nabe, jêderkên Kurdî xurt nabin.

Anko hê folklorê Kurdî karakterê nivîskî nesitandîye, rewşên *Definiens* (ya tê pênasekirin) bi *Definiendum* (pênas) nehatine afirandin. An jî têşeyên, cureyên gotinan nehatine binavkerin. Mînak; belagat an hunera *xweşbêjîyê* di folklorê Kurdî de çilo tê pênasekirin? Mijarên di folklorê Kurdan de hatine berhevkerin, hê nabin mijara lêkolînan. Ji xeynî çend hijmaran, wek Alakom (1994) xebat di nav folklorê Kurdî de nehatine kirin. Narratifek xwedî binyad nehatiye derdan. Anko yekuneyeke mezin hevdanên sistematîk yên folklorê ne amadene, mirov nikare li ser wan alavan teoriyan ava bike û hwd. Munaqeseyên metodîk ne hatine kirin. Binbeşên zanyariya folklorê nehatine guftûgokirin, wek mînak, binbeşa folklorê ku babetên wek *mal û alavên malê* (Haus- und Geräteforschung) lêkolîn dike, di folklorê Kurdan de qet rû nedane. Di nav Kurdan de koleksiyon jî kêma in. Her çiqas hinek mînak hebin jî, hê lêkolînên bi pirsên nivîsî nehatine kirin ku çîrok û stran werin berhevdan; muzeyên gelî û yên vekirî pir nehatine avakirin; komelên

²⁴ Wek konferansa li Hekarî bi navê Ziman û Wêjeya Kurdî, 15-18 tîrmeh 2010.

²⁵ Ev pirtûk jî aliyê Dzâlîl (1993) ve hatiye nivîsandin û li ser çîrokan Kurdî ye.

²⁶ Wek berhema jî aliyê Yarshater (2010) ve hatî edîtorîkirin.

²⁷ Di wî warî de wusa xuya dike ku pirtûka Hafîd (1993) tenê ye.

²⁸ Dibe ku ji bo vê yekê be ku peyva *zargotin* bi wateya *hunerê gotinê* (Sagenkunde) bi xeletî wek folklorê tê bikaranîn.

²⁹ Di vir de Kurdayetî bi wateya "şîrovekirina Kurdewarî" hatiye bikar anîn.

folklorê têra xwe nehatine afirandin; gelek kovar nayan veşandin û bibliyografya ne hatine amadekirin; ferhengên devkî û heremî nehatine çekirin.

Wekî mirov rewşa folklorê Kurdî tîne ber cavên xwe, dikare bibêje ku hê folklorê Kurdî bi xebatên lêkolînê tîr nebûyê. Di dema ku pevguhazî civakan bi lez diguherên, pêwîstiya berhevkirina kevneşopî mezintir dibe. Wekî çanda kevneşopî wînda bû, wek civakên îro yê rojavayê cihanê, êdî folklor namîne. Lê belê folklorê wan civakên rojavayê cihanê ji yê civakên xwedî çanda devkî/kevneşopî behtir e, anko hatiye nivîsandin. Ji bo vê yekê rast e, wekî mirov angaş bike, ne gotin û tevgerên tîr kirin folklorê gelekî ne, lê ya hatî nivîsandin, folklorê wî gelî ye. Wekî folklorê devkî hate nivîsandin, hingî ne mijara xanî, lê ya *runîştinê*, ne mijara cilûberga, lê mijara *lixwekirinê*, nê mijara kil û deqan, lê mijara *estetîk* û hwd. derdikevin holê û ne tenê folklor, beşên din yê wek mirovnasî, lîteratur, civaknasî, giyanasî û hwd. wan mijaran dikin mijara lêkolînê û guftûgoyên xwe. Hingî ferzend derdikeve ku çand were analîz û şîrovekirin. Hingî mirov dikare li ser çanda Kurdan guftûgoyên teorîk bike, û li ser binyadên jiyana Kurdî ya dîrokî nerînen bingehîn bibêje. Wekî çand hate berhevdan, hingî mirov dikare ji çîrokan romanên biafirîne û lîteratura Kurdî xurt bike, ji heman çîrokan gelerî filman bixêne û hwd. Roman, film, nîgar, sembol yê ji Mem û Zîn hatine afirandin û yekê îspat dikin.

ENCAM

Îro mirov dikare ji dirêjbûna etekên li dibistanên Sumeran heta buhayên alavên li bazarên wan zanibe û ev encax bi alîkariya nivîsê pêkan e (bnr. Kramer 1998). Nivîsê di dîroka mirovatî de bi qodkirina hafîzeyê re avakirina çand û sîvîlîzasyonan afirandiye û heta îro aniye. Çanda nivîskî ne tenê bikaranîna nivîsê ye – îro herkes dikare binivîse – lê raman û pergaleke ku bi sîvîlîzasyona nûjen ve giredayî ye. Dema em tê de dijîn, dema dijîtalê ye û nivîsê êdî tîr dijîtalîzekirin. Lê belê ev derdana nû rol û wateya nivîsê lawaz nake, bîlakîs bi hêz dike. Ji ber vê yekê jî mijara nivîsê mijareke pêşketina civakê û xurtkirina tîgîhiştinê ye. Her xalên ku arîkarî didin zêdebûna çanda nivîskî, di heman demê de arîkarî didin *tîgîhiştina analîtîk* (analytisches Denken) anko di vê ramanê de “gotin” digihe “nivîs”ê.

Di vî warî de folklorê dikare xurtkirineke pir mezin derbixe holê. Anko bi xebatên folklorîk çanda devkî vediguhere çanda nivîskî, hafîzeyê kurt dem digihîje ya dîrdem û çandê tîr arşîvîkin. Bi vî rengî folklorê mijarên xwe -ku ya sereke çanda devkî ye- digihîne beşên zanîstên din û mijarên folklorîk wateya xwe diguherên. Çanda devkî mijareke demkî ye û bi demê re wînda dibe. Ji bo vê qaîdeya qaîm mirov dikare angaş bike ku folklorê Kurdî ya heyî, ne eva ku tê praktîkekirin, lê ewa hatî nivîsandin, e. Heke mirov bixwazê qada mezinbûna folklorê Kurdî bike, bêgav e, yê devkî wergerênê nivîskî û bibliyografyayên mezin amade bike

Ji bo wê yekê pir pewîst e ku lêkolînên folklorê zêde bibin. Ji bo dewlemendkirina folklorê Kurdî jî pêwîst e, ramana zimanê nivîskî di nav gel de belav bibe û bi wî ramanî di vê mijarê de behtir alav werin berhevdan, lêkolîn werin kirin û gotin bibin jêderk. Ev jêderk, wê bi awayekî nivîsê û her wiha çanda nivîskî di nav civaka Kurd de belav bikin.

ÇAVKANÎ

- Alakom, Rohat (1994): Folklorê Kurdî de Serdestiyeke Jinan. Weşanên Nûdem Seite 3-6.
- Alxasî, Alî (2003): Ji Mereşê Xeberek Hat, Weşanên Pêrî.
- Anderson, Benedict (1995): Hayali Cemaatler. Milliyetçiliğin Yayılması ve Kökenleri. (çev.) İskender Savaşır. 2. Auf. Metis Yay. İstanbul.
- Andersen, Peter Bøgh (1997): Multimediale Phasen-Räume. In: Warnke, Martin & Coy, Wolfgang & Tholen, Georg Christoph (Hg.): HyperKult. Geschichte, Theorie und Kontext digitaler Medien. Basel & Frankfurt am Main, S. 191–227.)
- Assmann, Aleida; Friese, Heidrun (Hg.) (1999): Identitäten. Erinnerung, Geschichte, Identität. 2. Auflage, Frankfurt am Main.
- Assmann, Jan (1992): Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. Beck, München.
- Assmann, Aleida (1991): Zur Metaphorik der Erinnerung. In: Aleida Assmann & Dietrich Harth (Hg.): Mnemosyne. Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung. Frankfurt a. M. 1991, 5.13-35, hier S.27.
- Assmann, Aleida (1983): Schriftliche Folklore. Zur Entstehung und Funktion eines Überlieferungstyps. In: Schrift und Gedächtnis. Beiträge zur Archäologie der literarischen Kommunikation. Aleida und Jan Assmann, Christof Hardmeier (Hgg.). Wilhelm Fink Verlag, München. S.175-193.
- Assmann û yd. (1983) Schrift und Gedächtnis. Beiträge zur Archäologie der Literarischen Kommunikation. Aleida und Jan Assmann, Christof Hardmeier (Hgg.). Wilhelm Fink Verlag, München.
- Assmann, Aleyda & Assmann, Jan (1988): Schrift, Tradition und Kultur. In: Zwischen Festtag und Alltag: 10 Beiträge zum Thema "Mündlichkeit und Schriftlichkeit". Wolfgang Raible (Hrsg.). Narr, Tübingen. S. 25-49
- Baba, Hülya (2016): Die traditionelle kurdische Küche (Xwarinen kevneşopiyên Kurdan). Verlag Edition Orient, Berlin.
- Bachmann-Medick, Doris (2007): Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften. Rowohlt Taschenbuch Verlag. 2. Auf. Reinbek bei Hamburg.
- Baumhauer, Joachim Friedrich (2001): Hausforschung. In: Grundriß der Volkskunde. Hg. Rolf W. Brednich. Reimer Verlag, Berlin.

- Bayrak, Mehmet (2013): Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları (3 cilt), Öz-Ge Yay. Ankara.
- Bayrak, Mehmet (2004): Kürdoloji Belgeleri 2. Öz-Ge Yay. Ankara.
- Beck, Ulrich (1996): Wissen oder Nicht - Wissen? Zwei Perspektiven "reflexiver Modernisierung", in: Ulrich Beck; Anthony Giddens; Scott Lash: Reflexive Modernisierung. Eine Kontroverse; Frankfurt a.M.
- Beck, Ulrich (2010): Risikogesellschaft: auf dem Weg in eine andere Moderne. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beer, Bettina (2006): Ethnos, Ethnie, Kultur. In: Ethnologie, Einführung und Überblick. (Hg) Beer, Bettina & Fischer, Hans. Dirtrich Reimer Verlag, Berlin.
- Berger, Peter L. & Luckmann, Thomas (2007): Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit: eine Theorie der Wissenssoziologie. Frankfurt am Main, Fischer-Taschenbuch-Verlag.
- De Souza, Brigitte Simon (1989): Mündlichkeit und Gesellschaft. Untersuchungen bei den Chiriguano-Guaraní. In: Bild-Wort-Schrift: Beiträge zur Lateinamerika-Sektion des Freiburger Romanistentages. Birgit Scharlau (Hrsg.). Günter Narr Verlag. Tübingen
- Dilo, Taw (2003): Akçadağ - Elbistan Ağzıyla Kürt Folkloründen Seçmeler. Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.
- Dzälil, Ordihane (1993) Kurdische Märchen (Gesammelt und aufgeschrieben von Ordichane und Celile Celil), Insel Verl. Frankfurt a.M/Leipzig.
- Hafid, Faruk (1993) Muzexaney Etnografî Kurd li Başuri Kurdistan, Apec, Sweden (Ji nivîskarê gotarê re ne pêkan bû, vê pirtûkê bi dest bike.)
- Halbwachs, Maurice (1967): Das kollektive Gedächtnis. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart
- Franz, Erhart (1968): Kurden und Kurdentum. Zeitgeschichte eines Volkes und seiner Nationalbewegungen. Deutsches Orient-Institut, Hamburg.
- Freise, Josef (2005): Interkulturelle Soziale Arbeit. Theoretische Grundlagen- Handlungsansätze- Übungen zum Erwerb interkultureller Kompetenz. Reihe Politik & Bildung - Band 36. Schwalbach/Ts.: Wochenschau Verlag.
- Gadamer, Hans-Georg (1983): Unterwegs zur Schrift. In: Schrift und Gedächtnis. Beiträge zur Archäologie der literarischen Kommunikation. Aleida und Jan Assmann, Christof Hardmeier (Hgg.). Wilhelm Fink Verlag, München. S. 10-19.
- Goody, Jack & Watt, Ian & Gough, Kathleen (1986): Entstehung und Folgen der Schriftkultur. Frankfurt am Main
- Gumbrecht, Hans Ulrich (1983): Schriftlichkeit in mündlicher Kultur. In: Schrift und Gedächtnis. Beiträge zur Archäologie der literarischen Kommunikation.

- Aleida und Jan Assmann, Christof Hardmeier (Hgg.). Wilhelm Fink Verlag, München. S. 158-174.
- Güvenç, Bozkurt (1991): İnsan ve Kültür. Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Hartmann, Andreas (2001): Die Anfänge der Volkskunde. In: Grundriß der Volkskunde. Hg. Rolf W. Brednich. Reimer Verlag, Berlin.
- Aryen, Dildar (2012): “Salihê Heydo, Derwêşê folklorê Kurdî”. 08. Aralık 2012. Yeni Özgür Politika.
- İbrahimoglu, Mahmut (2016): Duderan Dawidiyan Aşireti. Dergah Ofset, İstanbul
- Kaschuba, Wolfgang (1999): Einführung in der europäischen Ethnologie. C.H.Beck, München.
- Keskin, Necat & Pertev, Ramazan (2015): “Bibliyografyayeke Weşanên bi Îngilîzî li ser Folklorê Kurdan”. Nûbihar Akademi 3, Cild 1, Jimar 3, Sal 2. S. 101-116.
- Kramer, Samuel Noah (1998): Tarih Sümer’de Başlar. Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara.
- Kren, Karin (2000): Kurdologie, Kurdistan und die Kurden in der deutschsprachigen Literatur: Kommentierte Bibliographie (Kurdologie, Band 2, LIT Verlag 2000)
- Kroeber, Alfred & Kluckhohn, Clyde (1952): Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions. Random House, New York.
- Mukriyanî, Beroj (2016): Sêva Mêxekrêj. Folklorê Kurdan. Şaredariya Bajarê Mezin A Amedê, Kurdî-Der Navend. Sal 2, Hejmar 6, Gulan-Hezîran 2016, Rûpel 93-95.
- Mühlmann, Wilhelm E. (1985): Ethnogenie und Ethnogenese. Theoretisch-ethnologische und ideologiekritische Studie. In: Studien zur Ethnogenese. [Hrsg. Von der Rheinisch-westfälischen Akademie der Wissenschaften]. Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Münch, Richard (2005): Die Konstruktion des Welthandels als legitime Ordnung der Weltgesellschaft. Zeitschrift für Soziologie. Sonderheft, Weltgesellschaft. S. 290-313.
- Nebez, Jemal (1972): Kurdistan. Vortrag gehalten in West-Berlin für die Kurden und die Freunde Kurdistans. Publikation der NUKSE.
- Ong, Walter J. (1995): Sözlü ve Yazılı Kültür Sözü Teknolojileşmesi. Metis Yay. İstanbul.
- Pertev, R. (2015): Edebiyata Kurdi ya Geleri Dirok-Teori-Rebaz-Literatur-Berawirdi 1, Avesta Yay. İstanbul.
- Raible, Wolfgang (1988): Zwischen Festtag und Alltag. Zehn Beiträge zum Thema ‘Mündlichkeit und Schriftlichkeit’. In: Zwischen Festtag und Alltag: 10 Beiträge zum Thema “Mündlichkeit und Schriftlichkeit”. Wolfgang Raible (Hrsg.). Narr, Tübingen. S. 7-24.

- Robinson, Andrew (1996): Die Geschichte der Schrieft. Verlag Paul Haupt. Bern, Stuttgart, Wien.
- Said, Edward W. (1995): Oryantalizm: Sömürgeciliğin keşif kolu. Çev. Nezih Uzel, İrfan Yay. İstanbul.
- Scharlau, Birgit (Hrsg.)(1989): Bild-Wort-Schrift: Beiträge zur Lateinamerika-Sektion des Freiburger Romanistentages. Birgit Scharlau (Hrsg.). Günter Narr Verlag, Tübingen
- Turgut, Lokman (2010): Mündliche Literatur der Kurden. In den Regionen Botan und Hekari. Logos Verlag, Berlin.
- Yarshater, Ehsan (2010): A History of Persian Literature, Oral Literature of Iranian Languages. Kurdish, Pashto, Balochi, Ossetic, Persian and Tajik. Wésand: Ehsan Yarshater, B.Tauris & Co Ltd. London.
- Yıldırım, Kadri & Perteve, Ramazan & Aslan, Mustafa (2013): Folklara Kurdî – Ji Destpêkê Neta Niha. Pirtûka Kurdî. Weşanên Zanîngeha Mêrdîn Artûkluyê Enstîtuya Zimanên Zindî, Stembol.
- Weber, Max (1980): Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriß der verstehenden Soziologie Bes. v. Johannes Winckelmann. – 5., rev. Aufl., Studienausgang., - Tübingen: Mohr.
- Wallerstein, Immanuel (2012): Bildiğimiz Dünyanın Sonu. Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Sosyal Bilim. wer. Tuncay Birkan. Metis Yay. İstanbul.
- Wiegmann, Günter & Zender, Matthias & Heilfurth, Gerhard (1977): Volkskunde. Eine Einführung. E. Schmidt, Berlin.
- Wuthe, Gerhard (1981): Die Lehre von den politischen Systemen. Ein Studienbuch in Frage und Antwort. Tuduv-Verlag, München.
- Ziman û Wêjeya Kurdî 15-18 tîrmeh 2010 (2011): Gotarên konferansa Ziman û Wêjeya Kurdî ya Zanîngeha Hekariyê. Hakkâri Üniversitesi Yay.